

Leva och bo

I DETTA NUMMER AV *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* finns en rad artiklar som på olika sätt behandlar aspekter av 1900-talets byggande, boende och livet i de byggda miljöerna. Vi rör oss från landsbygden, via industrialiseringens framväxande tätorter till stadens stora förorter. Men resan görs inte enbart i riktning framåt – i ett par artiklar problematiseras också situationen som den blivit efteråt, i glesbygdens brist på boende människor, och när de moderna bostäderna till och med börjat rivs.

En väsentlig del av efterkrigstidens folkhemsbygge var en snabb och målinriktad utbyggnad av bostadsbeståndet och samtidigt en kraftig standardhöjning av bostäderna. Detta gjorde kanske allra störst avtryck i människors vardagliga liv i hemmen på de många växande industrierna runt om på Sveriges landsbygd. Där förändrades boendet i ett slag när moderna flerbostadshus uppfördes under 1940- och 1950-talen. Det gamla agrarsamhällets förhållanden med vedbärande och bryggvtvätt ersattes av ett dagligt brukande av den moderna tidens faciliteter: rinnande vatten, badrum, centralvärme och sopnedkast utanför lägenhetsdörren. Hur denna snabba och genomgripande förändring upplevdes av de boende själva skildras av *Håkan Berglund-Lake* i artikeln ”I egen lägenhet med badrum och allting”. Genom en intervjuundersökning med boende som var unga under efterkrigsåren, i den då nyblivna staden Kramfors, skildras hur de nya bostäderna aktivt togs i besittning och ganska snart kom att uppfattas som självklara.

Det finns ett byggmaterial som kan få symbolisera moderniteten och dess obändiga tro på teknikens landvinningar: ”den är lätt, stark, elastisk, hållbar, eldsäker, absolut vattentät, isolerande, jämförelsevis billig och erfordrar varken bestrykning eller underhåll.” Citatet avser eterniten och dess mångsidiga egenskaper. *Britt-Marie Börjesgård* berättar historien om den omdiskuterade asbestcementen i sin artikel ”Eterniten – material, marknadsföring och mottagande”. Materialets namn kommer av det latinska ordet *æternitas* som betyder evighet – men de som framställde detta, som man trodde,

perfekta material fick betala ett högt pris. Redan 1955 bevisades ett samband mellan asbest och lungcancer, men det dröjde ända till 1970-talet innan debatten kom igång i Sverige och tillverknigen förbjöds.

Eternitplattorna exponerades i stor utsträckning på Stockholmsutställningen 1930, åtskilliga småhus har täckts med ”Sidiplattor”, och många flerfamiljshus som uppfördes under 1950- och 60-talen har fasader klädda med eternit. Eterniten har hyllats för sina tekniska egenskaper och föraktats för sina estetiska brister. Plattorna har fått nedsättande namn som fattiglappar eller torparke. Med ålderns rätt har eterniten nu slutligen fått patina och blivit ett kulturhistoriskt material som ska värderas och hanteras av antikvarier.

Berglund-Lakes artikel ger en bild av hur byggandet i en lantlig, men allt mer industrialiserad tätort ingick i en urbanisering: i Kramfors ville man åren efter kriget bland annat stärka stadsprägel med de nya flerbostadshusen. De boende, inte minst kvinnorna som fanns i hemmen på dagtid, tog ändå med sig väsentliga delar av gamla landsbygdsvanor in i de moderna bostäderna. Ett par decennier senare kom så det omtalade miljonprogrammet igång. Bostadsbristen skulle slutligen avskaffas när 100 000 bostäder årligen byggdes under en tioårsperiod från 1964. I 1960-talets stadsplanering återfinns idéer om grannskap formulerade redan på 1940-talet. Dessa idéer ifrågasatte den gamla stenstadens livsmiljöer och ville bygga områden präglade av mänskliga relationer, med mötesplatser befolkade bland annat av hemarbetande kvinnor och deras barn.

Mot 1960-talets slut, i den starkt expanderande storstaden Uppsalas utkant, inleddes byggandet av stadsdelen Gottsunda-Valsätra. Här kan nu en av rekordårens välplanerade förorter avläsas som den till slut blev, i hela sin komplexitet med trafikseparering, höghus, småhus, radhus och låga flerfamiljshus. Också efter miljonprogrammets avslutning 1974 fortsatte byggandet i Gottsunda fram t.o.m. 1980-talets början. Konstvetarna *Emelie Karlsmo*

och *Christina Thunwall* tar oss i artikeln "Ökänt och ändå okänt: Gottsunda-Valsätra – en stadsdel i Uppsala" med på en pedagogisk vandring bland olika bostadsenkaver. Här finns små, gyttriga gårdar med låga, rödmålade radhus med vita knutar. Vägen från den förkrigstida bostadsstandardens tråkåkar i gamla Kramfors, till Gottsundas miljonprogramsförort kan synas lång – men här märks alltså även inslag från den svenska landsbygdens förindustriella formspråk. Karlsmo och Thunwall argumenterar i sin artikel för att också konst- och arkitekturhistoriker behöver studera miljonprogrammsbebyggelsen utifrån dess egna förutsättningar, utan att låta sikten skymmas av tidigare kritik mot projektet och de negativa associationer som fått starkt fäste. Vid sina studier på platsen har författarna bland annat erfårit svåröverskådligheten i området och rumsligheter som inte är synliga på pappersplanerna. De pekar också på behovet av en adekvat begreppsapparat för studier av förorter som Gottsunda-Valsätra; i stället för att använda formuleringar om vad som "saknas" vinnlägger sig Karlsmo och Thunwall om att finna de rätta orden för just dessa moderna, storskaliga bostadsområden.

I *Maria Anderssons* artikel med rubriken "Sudade spår" undersöks effekterna av rivningar av övertaliga hyreshus i ett par små norrländska tätorter. Otaliga sådana orter växte fram i och med industrialiseringen, ofta kring ett sågverk, en fabrik eller en järnvägsstation. De formades i hög grad av välfärdsbygget under efterkrigstiden, med nya bostäder och byggnader för samhällsservice och konsumtion. Utan att bli städer – som Kramfors – förblev de små, men "täta" bebyggelsecentra. När moderna bostadshus rivs och efterlämnar tomrum kan dock inte dessa orter återgå till sin gamla form som landsbygdbyar. Tätorten har uppstått, existerat och präglat platsen, dess invånare och deras minnen. I artikeln diskuteras hur kulturmiljövården kan handskas med rivningarna och hitta former att tillvarata befolkningens minnen av välfärdsärens moderna bebyggelse, som präglat så många små tätorter under en stor del av det förra seklet.

Även följande artikel behandlar människors livsmiljö i en bygd präglad av avfolkning. Ängersjö i Härjedalen har drabbats hårt av strukturrationaliseringarna inom jord- och skogsbruk under 1900-talets andra hälft. Allt färre människor bor

här permanent – men ändå finns ett aktivt socialt liv. Byn visar sig vara större än vad som avspeglas i befolkningsstatistiken. Det finns en dold befolkningsresurs i form av ett utvidgat nätverk – en skuggby. I artikeln "Skuggbyn – under ytan på en avfolkningsby" visar *Ann-Kristin Ekman* hur sociala relationer och/eller tillgång till ekonomiskt och symboliskt kapital ger upphov till olika överlevnadsstrategier. I byn finns släkter som bott länge på platsen, gamla jord- och skogsägare och deras arvingar, men också individer som saknar dessa kopplingar. Många av de bofasta delar dock en värdegemenskap där skogen är det centrala värdet. Byns kulturella identitet är knuten till ett antal centrala byggnader och platser som nyttjats för kultur- turistiska satsningar och även lockat ett filmteam från storstaden.

"Skuggbyn" består av återvändare, sommargäster och andra besökare. Människorna i skuggbyn bidrar med ett inflöde av nya impulser och ekonomiska resurser som kan tillvaratas och förädlas. Detta inflöde kan dock hota maktbalansen i byn, den jämlikhetskultur som odlas och på sikt även byns identitet. De nedärvda strukturerna kan å andra sidan stå i vägen för ett rationellt problemlösande och försvåra utveckling. I Ängersjö har potentiella motsättningar i stor utsträckning hanterats genom arbete i olika typer av lokala föreningar. Artikeln visar hur viktigt det är att studera de sociala nätverken och hur de används om man verkligen vill förstå en ords utvecklingspotential.

Ängersjö är en månghundraårig hembygd för generationer av boende. I våra dagar återfinns hundratusentals människors hembygder i de stora förorter som nu existerat i flera decennier. Numrets sista inslag är en presentation, signerad *Piamaria Hallberg*, av Stockholms stadsmuseums nya museilägenhet i Tensta. Här har ett hem från miljonprogrammets dagar återskapats. Museet öppnade 17 augusti 2006, i samband med bostadsutställningen TenstaBo06. Intresset är stort: hela 15 000 personer besökte lägenheten under utställningsperioden. Den nyligen förflutna bebyggelsehistorien har alltså på allvar börjat ges utrymme i kulturmiljövården och i den allmänna debatten, så också här i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.

*Rosemarie Fiebranz
Fredrika Mellander Rönn*